

Андрій Хомишин,
єрей, магістр богослов'я,
студент ліценціатської
догматично-пасторальної
програми УКУ

«СТРАТЕГІЯ ТЕПЛОГО ОКЕАНУ», ВТІЛЕНА В МАЙДАНІВСЬКОМУ РУСІ, ЯК ПРОДОВЖЕННЯ ТРАДИЦІЇ НЕНАСИЛЬНИЦЬКОГО ОПОРУ В ХХ СТОЛІТТІ¹

У статті зроблено порівняльний аналіз подій Революції гідності з найвідомішими прикладами ненасильницького опору державній владі у ХХ столітті. Проблематика українських протестів розглядається через призму «стратегії теплового океану», запропонованої Олексієм Арестовичем у грудні 2013 року.

Ключові слова: ненасильницький спротив, Революція гідності, «стратегія теплового океану», Церква і громадянське суспільство.

Причини виникнення протестного руху в Україні взимку 2013–2014 року

28 червня 2016 року минула двадцята річниця прийняття основного закону держави – Конституції України². Цей основоположний документ, який був прийнятий лише на п'ятій річниці незалежності України після довгих дебатів, суперечок, непорозумінь та компромісів, став правовим каркасом молодого української держави на основі принципів демократії, верховенства права та дотримання прав та свобод її громадян, про що свідчить преамбула

¹ Доповідь на конференції «Богослов'я Майдану» (Київ, 09.12.2016).

² Закон України від 28 червня 1996 року № 254/96-ВР «Про прийняття Конституції України і введення її в дію».

до Конституції³. Стаття 5 цього документу, визнаючи головну роль народу, зазначає:

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Ніхто не може узурпувати державну владу⁴.

Значна частина інших статей Конституції забезпечують головний принцип демократичного розвитку України – право кожного її громадянина на достойне та гідне життя у зрозумілому та чіткому правовому полі, що захищає його права та свободи.

Дивлячись на двадцятилітню історію нашої Конституції, із майже стовідсотковою впевненістю можемо твердити, що основний закон держави практично став лише декларацією добрих намірів, її основні принципи перетворились на предмет маніпуляції, а деякі були брутально сплюндровані. Державна влада перестала бути органом, що забезпечує виконання конституційних положень, а почала діяти за принципом римських імператорів: «Для друзів – усе, а для решти – закон». Конституція, котра мала б захищати громадян як джерело влади, стала в руках корумпованої влади інструментом захисту від народу, тоді як політична влада зобов'язана гарантувати впорядковане і чесне громадянське життя.⁵ Особливо відчутним відхід від цих положень став

---

³ «Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення, дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями, керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням, приймає цю Конституцію – Основний Закон України». *Преамбула до Конституції України.*

⁴ *Конституція України*, ст. 5.

⁵ Папська Рада «Справедливість і мир». *Компендіум соціальної доктрини Католицької Церкви*. Київ 2008, с. 244.

після президентських виборів 2010 року і наступним правлінням Януковича. Непідписання угоди про асоціацію з Європейським Союзом⁶ на Вільнюському саміті⁷, в якій багато представників українського суспільства вбачало нагоду для суттєвих змін, стало каталізатором подій, що привели до ситуації, коли подальше співіснування державної корумпованої системи та народу виявилося неможливим. Влада ж, відмовившись від підписання цього документу, вибрала шлях авторитаризму та, як показали подальші події, обмеження самих конституційних прав громадян.

Як народ мав би відстоювати свої права в ситуації, коли закон втратив верховенство, було на той момент не цілком зрозуміло. Особливо, враховуючи тотальну та необмежену владу тогочасної політичної еліти, котра цілковито знищила систему важелів і противаг, що мали б забезпечувати демократичний баланс між владою та людьми. Із загостренням протистояння, що ознаменувалося застосуванням сили проти мирних демонстрантів у ніч з 1 листопада на 1 грудня 2013 року, в суспільстві почали виринати різні пропозиції та плани щодо продовження вже не тільки маніфестації, а й безпосередньої боротьби. Заклики були найрізноманітнішого ґатунку: від примирення з владою – через банальний брак віри у свої можливості – до збройного виступу. У тому спектрі українське суспільство мало зробити вибір, як діяти далі.

Приклади моделей ненасильницьких рухів опору у ХХ столітті

Досвід революційного руху українців був ще дуже живий з огляду на Помаранчеву революцію 2004 року, яка також знайшла своє важливе місце у сучасній історії державотворення. Події десятирічної давності, хоч і були динамічним протистоянням народу із владою, все ж рухалися у мирному руслі. Чи могла б подібно розвиватися ситуація взимку 2013–2014 року? Про перспективу ненасильницького опору можемо говорити, виходячи із досвіду подібних мирних протестів у світі, що мали місце у ХХ ст.

⁶ «Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами членами, з іншої сторони» // *Урядовий портал* (www.kmu.gov.ua), 25 листопада 2016.

⁷ Вільнюський саміт східного партнерства // *Вікіпедія* (www.uk.wikipedia.org), 25 листопада 2016.

Однак для початку слід визначити суть поняття «ненасильницького опору». Ненасильницьким опором є активна боротьба проти гноблення, несправедливості, експлуатації та тиранії. Ненасильницький опір проявляється в економічній, соціальній та політичній формах боротьби без застосування сили. У цьому виді спротиву є два напрямки ведення боротьби: протести та відмова від співпраці, що, в свою чергу, передбачає бойкоти, страйки та громадську непокору⁸.

Ідеологом мирного ненасильницького опору державному апарату прийнято вважати видатного індійського політичного діяча Магатму Ганді, котрий у боротьбі з британською колоніальною владою у тогочасній Індії сформулював філософію ненасилля⁹, одним із головних принципів якої було не намагання знищити свого суперника, а подолати розбіжності з ним. На думку Ганді, оскільки життя існує і серед великих руйнувань, то, відповідно, має існувати закон, значно сильніший за закон руйнування. Здорове суспільство можна збудувати лише дотримуючись цього закону життя. Яка б не виникала суперечка і яким би не був опонент, слід керуватися законом любові¹⁰. Ненасилля є зброєю сильних, і хто користується нею, сам стає сильним.

Філософія ненасильницької боротьби опирається на принципи, котрі, в свою чергу, глибоко закорінені у світоглядній концепції самого Ганді. Принцип ахімса, що є ненасильством, відсутністю гніву та ненависті. На його думку, лише дотримуючись його, можна досягти перемоги в політичній боротьбі.

Ганді став ідейним натхненником руху з бойкотування іноземних товарів, у першу чергу британських, що зумовило значні економічні втрати для Британської імперії та стимулювало вітчизняну промисловість. Цей підхід у подальшому став називатися «свадеші», що в дослівному перекладі означає «вітчизняний».

Серцевиною релігійних, філософських та політичних переконань Ганді була сатьяграха, термін, що походить від слів «сатья» – істина та «аграх» – твердість, щось на кшталт «міцно триматися істини».

⁸ *Nonviolent Conflict and Civil Resistance* / ред. S. E. Nepstad, L. R. Kurtz. [= *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, т. 34], с. 12.

⁹ М. Ганді // *Вікіпедія* (www.uk.wikipedia.org), 27 листопада 2016.

¹⁰ М. Ганді. *Революція без насилія*. Москва 2012, с. 7.

Стиль політичної боротьби Ганді за незалежність Індії був продиктований не зовнішніми обставинами, а й його особистими переконаннями та філософією життя. Він не був виключно політичною фігурою, а став моральним лідером багатомільйонного народу. За словами видатного фізика сучасності Альберта Ейнштейна, моральний вплив, який мав на людей Ганді, набагато більший, ніж може видатися можливим у наш час з його надміром грубої сили¹¹.

Іншим, не менш разучим прикладом боротьби за свої права є постать уродженця штату Джорджія, США, баптистського пастора Мартіна Лютера Кінга, який став лідером руху за права афроамериканців у Сполучених Штатах. Конфедерація християнського керівництва Півдня, очолювана Мартіном Лютером Кінгом, почала широко застосовувати масові акції в боротьбі проти расової нерівності: бойкоти, марші, вуличні походи. Досить швидко рух за права чорношкірих здобув популярність серед решти населення США, до його акцій почали долучатись представники профспілок та студентських організацій¹².

Одним із символів боротьби Мартіна Лютера Кінга стала його промова «Я маю мрію», яку він виголосив біля Меморіалу Лінкольна 28 серпня 1963 року у Вашингтоні. Саме її вважають переломним моментом у боротьбі за права афроамериканців. У своїй промові Кінг звертається до Конституції і Декларації незалежності США, відповідно до якої всім людям гарантувалися невід’ємні права на життя, свободу і прагнення до щастя. «Настав час вийти з темної долини сегрегації і ступити на залитий сонцем шлях расової справедливості. Настав час відкрити двері можливостей усім Божим дітям. Настав час вивести нашу націю з хитких пісків расової несправедливості на тверду скелю братства»¹³.

У своїй промові Мартін Лютер Кінг ще раз підкреслив ненавільницьку якість очолюваного ним руху, закликаючи своїх послідовників вести боротьбу, виходячи з благородних позицій гідності й дисципліни. Він виступав проти перетворення, як він

¹¹ М. Ганді // *Викицитатник* (www.ru.wikiquote.org), 28 листопада 2016.

¹² Рух за громадянські права афроамериканців у США // *Вікіпедія* (www.uk.wikipedia.org), 28 листопада 2016.

¹³ М. L. King, Jr. I Have a Dream // *American Rhetoric. Top 100 speeches* (www.americanrhetoric.com), 29 листопада 2016.

це назвав, «творчого протесту» у фізичне насильство. Присутніх на площі у Вашингтоні Кінг закликав відповідати на фізичну силу силою духу¹⁴.

Нобелівський комітет присудив премію миру 1984 року ще одному борцеві за права корінного населення Південно-Африканської Республіки – Десмонду Туту. Архієпископ Кейптаунський Англіканської Церкви упродовж багатьох років боровся проти апартеїду¹⁵, став натхненником економічного бойкоту ПАР з боку США та Великобританії, які доти були досить лояльними до офіційного Кейптауну. Він був організатором багатотисячного маршу за звільнення Нельсона Манделі. Невдовзі такі способи боротьби почали давати результати.

Десмонд Туту був послідовним критиком політики апартеїду як на внутрішній, так і на міжнародній арені, однак він виступав за примирення усіх сторін, був категоричним противником насильницьких практик. Після перемоги над апартеїдом Десмонд Туту продовжував активну діяльність задля подолання інших соціальних проблем південно-африканського суспільства, особливо акцентуючи увагу на боротьбі з корупцією та бідністю населення¹⁶.

«Стратегія теплого океану» як форма боротьби української Революції гідності

XX століття ознаменувалося багатьма революційними змінами і видатними досягненнями, хоча конфлікти і надалі залишаються щоденною частиною нашого життя. Дві світові війни, геноциди, голокості, численні внутрішні та локальні конфлікти забрали мільйони невинних життів. Однак минуле століття стало й прикладом ненасильницьких форм боротьби та опору. Дослідники з Колумбійського університету у книзі «Чому ненасильницький спротив ефективний? Стратегічна логіка громадянського кон-

---

¹⁴ Б. Шевчук. Промова Мартіна Лютера Кінга // *Блог Богдана Шевчука* (www.shewchuk-bogdan.blogspot.com), 29 листопада 2016.

¹⁵ Апартеїд – офіційна політика расової дискримінації, сегрегації та гноблення, яку впродовж 1948–1991 рр. проводили правлячі кола Південно-Африканської Республіки проти місцевого чорношкірого населення, а також переселенців з Азії (Апартеїд // *Вікіпедія*, 29 листопада 2016).

¹⁶ Десмонд Туту // *Вікіпедія*, 29 листопада 2016.

флікту» проаналізували 25 найбільших кампаній опору у ХХ ст., у числі яких знайшлося місце і подіям в Україні. В середньому до ненасильницьких акцій долучалось близько 200 тисяч осіб, що на 150 тисяч перевищує середні показники чисельності залучених у збройні конфлікти. Понад 70 % ненасильницьких кампаній були успішними¹⁷.

Українські протестні акції зими 2013–2014 рр., хоч і не обійшлися без людських жертв, викрадень та катувань учасників демонстрацій, героїчної жертви Небесної сотні, все ж від самого початку взяли на озброєння саме мирні зібрання та маніфестації. Неодноразово під час Революції гідності з табору її противників можна було чути, що «на майдане пляшут да хороводи водят». Однак динаміка розвитку протистояння між владою та народом вже виходила на інший рівень і вимагала плану подальших дій. У грудні 2013 р. інтернет-видання «Українська правда» на своїй сторінці розмістила два матеріали блогера Олексія Арестовича під назвою «Стратегія теплому океану»¹⁸ та «Стратегія теплому океану–2»¹⁹, в яких автор запропонував своє бачення ситуації, що склалася на той момент, і спосіб виходу з неї.

Чому саме образ теплому океану був обраний як символ стратегії, Арестович роз'яснює у своїй статті²⁰. Океан значною мірою відображає масштаби акцій та кількість залучених до них учасників. Акції повинні бути м'якими, але потужними. Корумпована система влади у такому контексті, за словами автора стратегії, постає в образі Голема, соляної ляльки, яка має бути розчинена у теплих водах океану. Ця теплота якраз і полягає у мирному, ненасильницькому опорі владі.

У нас виключно стриманий і толерантний протест: без п'яних, без бійок, без істерик. Протест, який тримається на «будь ласка» і «прошу Вас». Протест, який розвивається

¹⁷ E. Chenoweth, M. J. Stephan. *Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*. Columbia 2011, с. 33.

¹⁸ О. Арестович. Стратегія теплому океану // *Українська правда* (www.pravda.com.ua), 20 листопада 2016.

¹⁹ О. Арестович. Стратегія теплому океану-2 // *Українська правда* (www.pravda.com.ua), 11 грудня 2016.

²⁰ О. Арестович. Стратегія теплому океану // *Українська правда* (www.pravda.com.ua), 20 листопада 2016.

через «Оду радості» і гімн, виконуваний тисячею голосів на центральній площі країни. Наш протест – веселий, з вогником. І здивований світ починає повільно стягати капелюх з голови. Світ приголомшений (навіть до росіян вже починає доходити). Наша сила в тому, що ми можемо домагатися свого без насильства, з радістю²¹.

Наведена цитата якнайкраще демонструє ненасильницький напрямок протистояння у боротьбі за свої права, запропонований Арестовичем. Було б перебільшенням говорити, що саме цей автор є ідеологом загального мирного розвитку подій Революції гідності. Однак певну роль він відіграв. Олексій Арестович є досить відомим інтернет-блогером, про що свідчать понад 100 тисяч підписників на його сторінці у Facebook. На каналі Youtube його інтерв'ю про Стратегію теплового океану переглянуло понад 60 тисяч користувачів.

Стратегія мирного спротиву мала кілька особливостей, які виходили з її головних принципів і забезпечили їй популярність, а саме: вона (стратегія) повинна бути простою, зрозумілою, можливою до виконання, легкою і не вимагати надзусиль²². Відповідно, кожен, хто бажав у якийсь спосіб долучитися до активного вияву своєї громадянської позиції, міг це робити, керуючись переліченими пунктами. Арестович, очевидно, не був провідником руху, якими були наведені вище відомі постаті з історії ненасильницьких рухів опору у ХХ ст. Взагалі, стратегія теплового океану не передбачала якогось конкретного лідера, що, як показали наступні події, було її плюсом. Незалежно від місця перебування, способу та місця праці, суспільного становища, людина могла бути «краплею в теплому океані». Без вказівок та планування «згори», особа могла вирішувати, у якій сфері їй діяти і де вона може бути найкориснішою. Прикладів успішної реалізації принципів стратегії теплового океану є безліч. Найхарактернішим є, мабуть, волонтерський рух, який набув загальнонаціонального масштабу, а його учасниками стали тисячі людей в багатьох містах та селах України. Самоорганізація, творчість та усвідомлення відповідальності за дії та вчинки, здатність жертвувати осо-

---

²¹ О. Арестович. Стратегія теплового океану.

²² Там само.

бистою вигодою заради спільного блага були головними рисами активних учасників Революції гідності.

Автор книги «Янголи Майдану. Революційна революція» Мауро Воєрціо, італієць, так описує свої пережиття Майдану: «Майдан показав цілому світові, що все може змінитися і що люди можуть бути творцями і головними героями свого майбутнього. Ніщо і ніколи не зможе стерти вибух гідності»²³. Мауро Воєрціо говорить про Майдан як про місце, де було відчуття захищеності, радіє, що він був поруч з людьми, які поклали своє життя, щоби захистити інших²⁴. Головною рушійною силою стратегії теплового океану, за словами її автора, є віра в те, що в людині добра більше, ніж зла²⁵.

Це значною мірою збігається з поглядом згаданого вище натхненника руху ненасильницького опору Ганді. Ба більше, подібну логіку ми знаходимо й у Святому Письмі, а зокрема у Христових притчах про Царство Небесне. Там Спаситель використовує аналогії закваски, яку жінка, взявши, поклала на три міри борошна (Лк 13,20–21), аж поки не вкисне все. Мала причина здатна ставати початком великих процесів та явищ. Так це сталося і у випадку з Майданом та його активістами. Небажання погоджуватись із диктатурою олігархату зумовило зміни не лише у нашій державі, а далеко за її межами. Але значно важливіше те, що люди почали по-іншому оцінювати самих себе, свою роль у житті суспільства. Недарма ці події стали називати Революцією гідності.

Ще одним, не менш відповідним символом майданівського руху є притча Христа про гірчичне зерно (Мк 4,30–32). Воно найменше з усіх зерен, що падають в землю, та коли проростає, пускає великі гілля, що й птаство кублиться в ньому. «Маленькі люди», які досі жили переважно своїми щоденними проблемами, над якими державна система мала необмежену владу, водночас стали титанами духу, що повели за собою тисячі інших. Час Майдану став часом бенефісу феніксів, що знову і знову виринали із попелища. Про таких незнаних героїв сьогодення говорить

---

²³ М. Воєрціо. *Янголи Майдану. Революційна революція* (www.ukrainaviaggi.com.ua), с. 11.

²⁴ Там само, с. 16.

²⁵ О. Арестович. Стратегія теплового океану.

Мауро Воєрціо у розділі «Жінки революції»²⁶, присвяченому жінкам, які у щоденному житті були студентками-медиками, офісними працівницями, управительками ресторанів, домогосподарками. Але разом вони долучились до епохальних змін у нашій новітній історії.

Як зазначив Олексій Арестович, сила українців у тому, що вони не вдавалися до погромів. Треба володіти дуже здоровим духом, щоб при такому списку претензій до влади «не розвішати її на стовпах і не залити країну кров'ю і пожежами»²⁷. Саме загальна мирна спрямованість акції стала однією із вирішальних причин перемоги майданівського руху на тому історичному етапі. Ненасильницький спосіб відстоювання своїх прав та дотримання правил *fair play* («чесної гри») стосовно своїх політичних опонентів легітимізував той спротив владі в очах не тільки українського суспільства, а й міжнародного співтовариства. Саме цьому завдячуємо особисту підтримку, а інколи й участь багатьох іноземних політиків, що змушувало режим шукати способи виходу із ситуації.

Не менш суттєвою перевагою обраного способу боротьби було те, що саме державна система була налаштована на силове вирішення питання із демонстраціями, що неодноразово було доведено. Груба сила і, відповідно, страх, нею викликаний, мали б, на думку влади, зупинити протестні акції на початку Майдану. Згодом будь-який силовий опір влада розцінювала як прояв екстремізму, що мав переслідуватися законом і водночас мав дискредитувати мітингарів.

Висновки

На фоні політичних переваг мирного спротиву майданівського руху головним досягненням залишається збереження та порятунк людського життя, адже істерія протиставлення «майданутого заходу» та «сходу, що всіх кормить», могла спровокувати внутрішній військовий конфлікт. Вшановуючи пам'ять Героїв Майдану, дякуємо їм за те, що своєю жертвою вони зупинили, можливо, значно жажливіші наслідки.

---

²⁶ М. Воєрціо. *Янголи Майдану. Революційна революція*, с. 173.

²⁷ О. Арестович. *Стратегія теплого океану*.

У третю річницю Майдану ми без перебільшення можемо говорити про його унікальність навіть на фоні інших ненасильницьких рухів опору минулого століття. Те, що було розпочато у листопаді 2013 р., продовжується, набираючи інших форм. Адже Революція гідності, що народилася з дрібних студентських зборів на майдані, – це процес, що не тільки має впливати на політичне життя держави, – він стосується кожної людської особи, яка покликана усвідомити власну гідність, шануючи і поважаючи гідність своїх співгромадян.

Список використаної літератури

- Апартеїд // *Вікіпедія* (www.uk.wikipedia.org), 29 листопада 2016.
- Арестович О. Стратегія теплому океану-2 // *Українська правда* (www.pravda.com.ua), 20 листопада 2016.
- Вільнюський саміт східного партнерства // *Вікіпедія* (www.uk.wikipedia.org), 25 листопада 2016.
- Воєрціо М. *Янголи Майдану. Революційна революція* (www.ukrainaviaggi.com.ua), с. 11.
- Ганди М. *Революція без насилля*. Москва 2012.
- Десмонд Туту // *Вікіпедія* (www.uk.wikipedia.org), 29 листопада 2016.
- Магатма Ганді // *Вікіпедія* (www.uk.wikipedia.org), 27 листопада 2016.
- Махатма Ганді // *Вікіцитатник* (www.ru.wikiquote.org), 28 листопада 2016.
- Папська Рада «Справедливість і мир». *Компендіум соціальної доктрини Католицької Церкви*. Київ 2008.
- Рух за громадянські права афроамериканців у США // *Вікіпедія* (www.uk.wikipedia.org), 28 листопада 2016.
- «Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами членами, з іншої сторони» // *Урядовий портал* (www.kmu.gov.ua), 25 листопада 2016.
- Шевчук Б. Промова Мартіна Лютера Кінга // *Блог Богдана Шевчука* (www.shewchuk-bogdan.blogspot.com), 29 листопада 2016.
- Chenoweth E., Stephan, M. J. *Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*. Columbia 2011.
- King M. L., I Have a Dream // *American Rhetoric. Top 100 speeches* (www.americanrhetoric.com), 29 листопада 2016.
- Nonviolent Conflict and Civil Resistance* / ред. Nepstad S. E., Kurtz L. R. [=Research in Social movements, Conflicts and Change, т. 34].